

prof. dr. Heleen Zorgdrager

Tussen Hooglied en #MeToo

**Een publiek-theologische bijdrage aan het debat
over seksualiteit**

Rede uitgesproken tijdens de dies natalis van de
Protestantse Theologische Universiteit

Amsterdam, 8 januari 2019

Tussen Hooglied en #MeToo
Een publiek-theologische bijdrage aan het debat over seksualiteit

Rede uitgesproken bij de viering van de elfde dies natalis van de Protestantse Theologische Universiteit

8 januari 2019
Auditorium, VU-gebouw Amsterdam

Prof. dr. Heleen Zorgdrager
hoogleraar systematische theologie met bijzondere aandacht voor genderstudies

Ze stond de meeste tijd naakt op toneel. In dans en vertelling beeldde ze scenes uit waarin ze de toeschouwers meenam door de geschiedenis van sadomasochisme en pornografie. In haar solodansvoorstelling *21 pornographies* gooide de Deense choreografe en danseres Mette Ingvarsten haar eigen kwetsbare lichaam volledig in de strijd.¹ Wij, bezoekers in de Amsterdamse Stadsschouwburg, werden voyeurs, ietwat ongemakkelijk schuivend in onze rode crapauds.

In haar werk onderzoekt Ingvarsten de betekenis van seksualiteit in onze cultuur. Ze legt basisprincipes en mechanismen van pornografie bloot: wreedheid, klinische precisie, geweld en pijn, maar ook vrolijkheid, opwinding en spanning. Ze laat zien hoe seks in combinatie met macht de hele samenleving doortrekt, van de reclamewereld tot het oorlogsfront. Aan het slot van de voorstelling draait Ingvarsten steeds sneller rond met een zwarte zak over het hoofd en tl-bakken langs de zijkanalen van haar blote lichaam. Het kille klikgeluid van een scanapparaat gaat over in mitrailleurgeratel, steeds luider. Ze spreidt haar armen en draait als een razende rond, als een helikopter die opstijgt. De perverse cocktail van macht, seks en opwinding komt in een pandemonium van lichtflitsen en lawaai tot explosie. In termen van porno-filmtechniek: de ontlading in een ultiem *moneyshot*.

Je zou kunnen denken dat haar kijk op seksualiteit inktzwart is maar dat is niet zo. Er zijn momenten in de voorstelling dat haar lichaam danst met een bevrijdende energie die alle reductie achter zich laat. Ze onderkent alleen hoe moeilijk het is om van kwalijke machtssituaties verbonden met seks af te komen. "Als het om verlangen gaat is er kennelijk een moment dat de moraal niet meer telt".²

Ingvarsten's artistieke verbeelding raakt aan de #MeToo-campagne die langs de weg van publieke persoonlijke getuigenissen het samengaan van macht en seksuele intimidatie in de kijker heeft

¹ Voorstelling in de Stadsschouwburg in Amsterdam, 7 juli 2018.

² Interview in *Trouw*, "Mette Ingvarsten onderzoekt seks en macht: 'Machtsmisbruik levert een vertrokken vorm van genot op,'" 1 juli 2018; recensie in de *Volkskrant*, "21 pornographies is een vertelvoorstelling, waar de verbeelding het werk mag doen," 8 juli 2018.

gezet. Ook onthullingen over de systemische aard van seksueel misbruik in de kerk, in de sport en in jeugdinstituten hebben nieuw besef gegeven van hoe kwetsbaar we zijn in de seksualiteit, hoe negatieve ervaringen je raken in je kern als mens. Voor Ingvarsen was het “een teken aan de wand dat de thema’s die ik in de voorstelling aanroer ook maatschappelijk breed spelen”.³

Seks in debat

In deze lezing wil ik de blik breed houden, en de discussie rond macht en seksueel misbruik plaatsen in de context van een bredere culturele en theologische analyse van ontwikkelingen rond seksualiteit. De vragen waarmee ik vertrek zijn: Wat speelt er rond seks en intieme relaties in onze samenleving? Hoe bewegen kerk en theologie zich in dit veld van sociaal-culturele veranderingen? Hoe kan vanuit de theologie een (meer) constructieve bijdrage gegeven worden aan de maatschappelijke discussie over seksualiteit?

Ik onderscheid een viertal grote sociale en culturele veranderingen en spanningsvelden die mijns inziens om een nieuwe doordening vanuit de theologie vragen: 1) liefde en seks in tijden van Tinder, 2) het vormgeven van liefde en intimiteit in nieuwe relatiemodellen, 3) de onverwerkte, ambivalente erfenis van de seksuele revolutie, en tenslotte 4) nieuwe gevoeligheid voor de verbinding van macht en seksueel misbruik.

Hooglied en #MeToo fungeren als de coördinaten waartussen mijn denken zich beweegt: doordringen van de aards-zinnelijke schoonheid van seks en erotiek, en tegelijk ontdaan door het afgrijselijke beeld ervan in misbruikende relaties.

De trits seks-kerk-theologie is een mijnenveld. De kerk heeft een ongelukkig *trackrecord* als repressief hoedster van de seksuele moraal. Ten tweede blijft seksualiteit hoe dan ook een complex en emotioneel geladen onderwerp. En in de derde plaats prijken de thema’s seksualiteit en gender in onze tijd bovenaan de lijst van controversiële en verdelende issues in en tussen de kerken. Bij seksualiteit gaat het dan met name om homoseksualiteit, om de vraag naar verenigbaarheid van christelijk ethos met

³ Interview in Trouw, 1 juli 2018.

seksuele diversiteit. Posities ten aanzien van seksuele diversiteit zijn emblemen geworden van een felle cultuurstrijd. Seculiere voorvechters van LHBT-rechten staan tegenover conservatieve religieuze groeperingen, althans zo wordt het *ge-framed*. Binnen kerken is er verdeeldheid tussen vrijzinnige en orthodoxe christenen. Het is een typisch laatmodern verschijnsel dat seksuele ethiek verheven is tot een levensbeschouwelijk identiteitskenmerk.⁴ Queer theoloog Mark Jordan spreekt over de “Reign of Sex in the Modern Age” en brengt het als volgt onder woorden:

“Outside Christian churches, rightly ordered sexuality promises present salvation. Inside many churches, right words about sexuality now determine your eternal salvation”.⁵

In eigen land lieten de synodevergaderingen van najaar 2017 en 2018 zien hoe de Protestantse Kerk tobt met verdeeldheid rond vragen over seksualiteit. Er lag het voorstel om de ordinanties 5.3 en 5.4 van de Kerkorde, die gaan over de inzegening van het huwelijk tussen man en vrouw en de zegening van andere levensverbintenissen, te herzien. Indieneren van het voorstel bepleitten kerkordelijke erkenning van gelijkheid van het huwelijk tussen mensen van verschillend en van hetzelfde geslacht. De synode ging geen theologisch gesprek aan over seksualiteit en relativismen. De voorbereidende nota voor de synodebespreking, getiteld “Huwelijk en levensverbintenis”, stelt dat er geen bijdrage “van bijbels theologische aard” zal worden gegeven.⁶ De redenering hiervoor is wonderlijk: er is van afgezien omdat het in 2004 bij de vaststelling van de Kerkorde “ook niet tot consensus heeft geleid”. De nota legt de aandacht bij de vraag naar de eenheid van de kerk en de aard van het kerkordelijk spreken, waarop wel theologische reflectie nodig zou zijn. Diep theologisch wordt het vervolgens niet

⁴ David Bos & Marco Derks, “God, seks en politiek. Themanummer over een spannende driehoeksverhouding,” *Religie en Samenleving* 11 (2016) 2, 97-100, 98.

⁵ Mark Jordan, “The Return of Religion during the Reign of Sexuality,” in *Feminism, Sexuality and the Return of Religion*, eds. Linda Martín Alcoff & John D. Caputo (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2011), 39-54, 41.

⁶ Nota “Huwelijk en levensverbintenis,” par. 14, besproken op de Generale Synode van de PKN, 15-16 november 2018. De ad-hoc werkgroep bestond uit preses ds. Saskia van Meggelen, scriba dr. René de Reuver, (voormalig) beleidsmedewerker van de scriba dr. Sjaak van ‘t Kruis, moderamenlid mr. Max van der Klooster en ds. Lieuwe Giethoorn. Een klankbordgroep van 10 synodeleden werd gevormd.

als er geconstateerd wordt dat de spelregels van ordinantie 5.3 en 5.4 “huishoudelijk van aard zijn” en alleen een *modus vivendi* willen geven voor de praktijk.⁷ Wel stelt de nota dat kerkordelijke spelregels altijd gebaseerd zijn op theologische overwegingen, maar laat in het midden welke dat in dit geval zijn.⁸ Zo spookt theologie als een fantoom door deze nota heen zonder dat we haar gezicht te zien krijgen.

Ik vind het meer dan spijtig dat de synode uit angst voor polarisatie een theologisch gesprek uit de weg is gegaan en in plaats daarvan heeft gekoerst op een functionalistische aanpak en een leeswijzer bij incoherente bepalingen. Leidend lijkt de veronderstelling te zijn: we moeten maar niet aan theologie doen, want daar komt maar ruzie van. Wat ben ik blij dat Chalcedon er indertijd anders over dacht. In het besluit om de ordinanties zo te laten zoals ze zijn, wil de synode ruimte in de kerk maken “voor ontmoeting en gesprek over seksualiteit, gender en zegen”.⁹ Het inhoudelijke gesprek dat de synode niet heeft willen voeren, moet dus wel gevoerd worden in de gemeentes. Of heeft men gesprekken op het oog waarin theologie niets te zoeken heeft, waarvoor theologie niet mooie impulsen kan geven? Het is alsof de synode ons een lege beurs meegeeft en zegt: “ga nu maar boodschappen doen”.

Ik meen dat de synode haar verantwoordelijkheid niet uit de weg kan gaan om theologisch leiding te geven aan mensen binnen en buiten de kerk in de ingewikkelde vragen van seksualiteit en relatievorming. Mijn bijdrage in de vorm van deze dieslezing beschouw ik als input voor een hopelijk te starten theologisch gesprek. Er zijn enkele goede gidsen die ons op deze verkenningstocht kunnen bijlichten. Ik ga in gesprek met hun werk en laat zien waar het theologisch onderzoek rond seksualiteit zich momenteel bevindt, en doe voorstellen hoe we het been bij kunnen trekken om relevant te blijven voor mensen van nu.

⁷ “Huwelijk en levensverbintenis,” par. 21.

⁸ “Huwelijk en levensverbintenis,” par. 21.

⁹ “Huwelijk en levensverbintenis,” par. 22f.

Publieke theologie

Ik beschouw dit project als een vorm van publieke theologie.¹⁰ Publieke theologie wil bijdragen aan het algemeen welzijn zonder zich te laten voorstaan op een privilege van kerk of geloofskennis. Julio Tavares Zabatiero stelt: "The privileged place of theology today is the public square".¹¹ Daar speelt de strijd om gerechtigheid en menselijkheid zich af. Het betekent ook dat theologische waarheid een product van samenwerking is met andere gesprekspartners, "the context is not the recipient of theological claims but the co-generator of them", aldus Katie Day.¹²

Publieke theologie richt zich op verschillende publieken van kerk, academie en samenleving. Ze laat zich in met concrete sociale en politieke praktijken en kan goed verbonden worden met een feministische en/of postkoloniale inzet.¹³ Daarbij houdt publieke theologie een profetische of normatieve oriëntatie. Ze vertrekt vanuit de verwachting dat de Bijbelse en christelijke verhalen, symbolen en rituelen heilzaam licht kunnen werpen op kwesties in het publieke domein. De antropoloog Joel Robbins verwoordt de eigen waarde van theologie naast sociale wetenschappen als volgt: theologen die het sociale leven onderzoeken, worden geleid door een geloof in de mogelijkheid van transformatie waarvoor het "koninkrijk van God" symbool staat. Theologie kan antropologie (en andere sociale wetenschappen) uitdagen om visioenen van een betere wereld, zoals bevrijdende noties van seks en gender, niet alleen te beschrijven maar misschien ook meer te realiseren en helder te maken in hun betekenis voor het geleefde leven.¹⁴ Of en hoe theologie daarin slaagt, zal zich moten uitwijzen in een open debat als tussen gelijken. De publieke theoloog denkt hardop,¹⁵ is

¹⁰ Ted Peters, "Public Theology: Its Pastoral, Apologetic, Scientific, Political and Prophetic Tasks," *International Journal of Public Theology* 12 (2018) 2, 153-177.

¹¹ Julio Tavares Zabatiero, "From the Sacristy to the Public Square: The Public Character of Theology," *International Journal of Public Theology* 6 (2002), 56-69, geciteerd door Ted Peters, "Public Theology," 157.

¹² Sebastian Kim & Katie Day, "Introduction," in *A Companion to Public Theology*, eds. Sebastian Kim & Katie Day (Leiden: Brill, 2017), 1-21.

¹³ Sebastian Kim & Katie Day, "Introduction," noemen als kenmerken van publieke theologie: 1) publieke theologie is incarnatorisch, houdt zich bezig met concrete zaken; 2) ze is vloeiend, en richt zich op verschillende publieken van kerk, academie en maatschappij; 3) ze is interdisciplinair, 4) dialogisch en 5) niet-autoritair; 6) ze werkt met een globaal besef; en 7) ze laat zich in met concrete praktijken.

¹⁴ Joel Robbins, "Anthropology and Theology: An Awkward Relationship?" *Anthropological Quarterly* 79 (2006) 2, 285-294.

¹⁵ "Theologian thinks out loud" in Ted Peters, "Public Theology", 163.

meertalig en laat zich corrigeren door anderen.

Vier spanningsvelden

Een eerste taak nu is ons begeven in het publieke domein (waar we natuurlijk al volop deel van uitmaken) en peilen wat er aan de hand is aangaande seksualiteit. In een soort fenomenologie van de cultuur laat ik me zoveel mogelijk informeren, bijpraten door andere vakgebieden, vooral door sociale wetenschappen, als ook door meer populaire uitingen.

Laten we beginnen met een tentatieve omschrijving van seksualiteit zodat we enigszins weten waar we het over hebben. Menselijke seksualiteit, zegt James Nelson, is een teken, een symbool en een middel van ons vermogen tot communicatie en gemeenschap.¹⁶ Het is veel meer dan seksuele gevoelens of geslachtsgemeenschap hebben. Het is een belangrijk deel van wie je bent als belichaamd persoon. De World Health Organization (WHO) definieert: "Seksualiteit is een centraal aspect van mens-zijn door het hele leven en omvat biologische sekse, genderidentiteiten en genderrollen, seksuele oriëntatie, erotiek, plezier en genot, intimiteit en reproductie. Seksualiteit wordt ervaren en uitgedrukt in gedachten, fantasieën, verlangens, overtuigingen, attitudes, waarden, gedragingen, praktijken, rollen en relaties. Seksualiteit kan al deze dimensies bevatten, maar niet allemaal hoeven ze altijd te worden ervaren of uitgedrukt. Seksualiteit wordt beïnvloed door het samenspel van biologische, psychologische, sociale, economische, politieke, culturele, ethische, juridische, historische, religieuze en spirituele factoren".¹⁷

Vanuit deze inclusieve omschrijvingen steken we onze voelhorens uit in de cultuur.

¹⁶ James Nelson, *Embodiment: An Approach to Sexuality and Christian Theology* (Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1978): 17-18. Geciteerd door Kelly Brown Douglas, *Sexuality and the Black Church: A Womanist Perspective* (Maryknoll, NY: Orbis Books, 1999), 6.

¹⁷ WHO, 2006 Report "Defining Sexual Health- cited in Special Rapporteur's Compilation of Articles on Freedom of Religion or Belief and Sexuality," September 2017, 3, note 2.

Ad 1. Liefde en seks in tijden van Tinder

Een eerste sociaal-culturele verandering is gegeven met internetdaten. Dating-apps zijn onder jongeren (en niet alleen onder hen) een populaire manier om een partner te vinden voor een *onenightstand* of misschien wel langer. Ze worden ook gebruikt om je “seksuele marktwaarde” te testen aan de hoeveelheid gescoorde *likes en super likes*. Doordat jongeren steeds meer online zijn, veranderen de omgangsvormen.¹⁸ Het eerste plaatje is belangrijk, je moet jezelf in de verkoop kunnen zetten, je moet ook tegen een stootje kunnen. Seks is een vrij beschikbaar artikel geworden. Duits constateert dat, ondanks het feit dat bijna iedereen op een dating-app zit, het voor stelletjes toch schaamtevol is om te bekennen dat ze elkaar op Tinder gevonden hebben. Het komt doordat “Liefde die ontstaat op basis van algoritmes voelt niet authentiek”.¹⁹ Maar het grootste stigma van datingsites is het impliciete bekennen van je zoektocht. Uiteindelijk zit je op Tinder of op welke dating-app dan ook omdat je op zoek bent, omdat je behoefte hebt aan een relatie. Dat vinden we sneu. Dat past niet erg bij het autonomie-ideaal van de moderne cultuur. In haar boek *Why Love Hurts* zit sociologe Eva Illouz op eenzelfde spoor.²⁰ Liefde in tijden van Tinder is een consumptieartikel geworden. Ons gedrag wordt zo gestuurd dat we shoppers worden: niet snel tevreden, steeds op zoek naar de beste deals en bereid onze koopwaar in te wisselen als die niet langer voldoet. Fysieke aantrekkingskracht is een onafhankelijk criterium voor partnerkeuze geworden. Er zijn eindeloos veel opties en daarom ook eindeloze twijfels. Illouz analyseert dat moderne mensen strategieën ontwikkeld hebben om met de kwetsbaarheid van relaties om te gaan. Mocht het mislopen, zo denkt het rationele individu, is het beter nu al meer afstand te houden en mijzelf te wapenen met cynisme en ironie. Liefdesverdriet wordt verklaard doordat je je teveel “door de liefde hebt laten meeslepen”, de pijn kan worden verholpen door de rationele controle weer “terug te pakken”.

¹⁸ *Trouw*, bijlage Tijd over “Liefde en lust”, 3 november 2018.

¹⁹ Linda Duits, *Seks op z'n Duits* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018), 14.

²⁰ Eva Illouz, *Why Love Hurts: A Sociological Explanation* (Cambridge: Polity Press, 2013).

De door het programma *Zomergasten*²¹ inmiddels befaamde psychotherapeute Esther Perel stelt ook dat individualisering en digitalisering het tijdperk van romantisch consumentisme heeft ingeluid. De betekenis van seks en de vormgeving van relaties is fundamenteel verschoven.

Ze brengt de impact ervan pregnant onder woorden:

“Vroeger trouwde je met 18 jaar en had je voor de eerste keer seks, als je nu een relatie begint, stop je met seks met anderen. Vroeger stapte je met 18 jaar in het huwelijk dat je identiteit bepaalde, nu ben je 28 jaar bij het begin van je relatie en word je door een ander erkend voor het identiteitsproject dat je succesvol hebt ontwikkeld.

Vroeger betekende monogamie één persoon voor het leven, nu betekent het één persoon tegelijkertijd”.

Liefde en seks in tijden van Tinder maakt afhankelijkheid en overgave tot een beangstigende uitdaging.

²¹ Uitzending VPRO *Zomergasten*, 2 september 2018, <https://www.vpro.nl/programmas/zomergasten/kijk/afleveringen/2018/esther-perel.html> (geraadpleegd op 19 december 2018).

Ad 2. Het vormgeven van liefde en intimiteit in nieuwe relatiemodellen

Seksualiteit wordt vormgegeven in relatiemodellen, al dan niet van een permanente aard. Het landschap van relatiemodellen in Nederland verandert in rap tempo, laat sociaaldemografisch onderzoek zien.²² Er wordt minder getrouwd, er worden meer geregistreerde partnerschappen gesloten, zowel onder hetero's als homo's. Er is een toenemend aantal mensen voor wie ongehuwd samenwonen een lange termijn-optie is (met name geldt dit voor ouderen), er is een toename van latrelaties. De meerderheid van eerste kinderen wordt nu al geboren buiten het huwelijk. Gezinssamenstellingen kennen we in alle kleuren van de regenboog. Demografen voorspellen een explosieve toename van het aantal singles: tegen het midden van de eeuw zal 1 op de 4 volwassenen alleen wonen.²³ Het ligt niet in de lijn der verwachting dat een kwart van de bevolking het voortaan zonder seks zal stellen. Andere arrangementen voor intieme relaties zullen ontstaan. Sociologen en psychologen wijzen erop dat een huidige duurzame partnerrelatie bevrijd is van economische noodzaak en een "pure relationship" is geworden. Intimiteit en emotioneel *commitment* zijn de cruciale waarden.²⁴ Mensen staan nu voor de uitdaging heel tegenstrijdige behoeften te integreren in een relatie: de behoefte aan veiligheid, bescherming, intimiteit enerzijds, en de behoefte om individualiteit, autonomie, vrijheid te behouden anderzijds.²⁵ Seksualiteit moet daarbinnen expressie krijgen en dat is een ingewikkelde opgave.

Ik schets twee wegen die hedendaagse filosofen hierin wijzen. Voor Simone van Saarloos zijn de vaste kaders van huwelijk

²² Jan Latten & Clara H. Mulder, "Partner Relationships in the Netherlands: New Manifestations of the Second Demographic Transition," *Genius* 69 (2013) 3: 103-121; Heleen Zorgdrager, "Het huwelijk opnieuw bekeken. Over christelijke verbeeldingskracht in een landschap van veranderende partnerrelaties," *Kerk en Theologie* 69 (2018) 3, 213-225.

²³ <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/26/honderd-jaar-alleenstaanden> (geraadpleegd op 20 december 2018).

²⁴ A. Giddens, *Modernity and Self Identity* (Cambridge: Polity Press, 1991), geciteerd door Latten & Mulder, "Partner Relationships in the Netherlands," 105.

²⁵ Esther Perel in programma Zomergasten; Dirk De Wachter, *Liefde. Een onmogelijk verlangen?* (Leuven: LannooCampus, 2014).

en kerngezin verdwenen. “We zijn een soort freelancers in de liefde: vrij, maar ook voortdurend gestrest”.²⁶ In het oude model liefdesrelatie was er wederzijdse afhankelijkheid, gestut door economisch belang en een rigide taakverdeling. De freelancer in de liefde moet zelf vormen zoeken en ontwikkelen. Romantische afhankelijkheid en individuele autonomie zijn in een voortdurende strijd verwickeld. Haar oplossing is polyamorie: als freelancer ervoor zorgen dat je altijd verschillende opties hebt, waarbij je je overgave en toewijding spreidt. Een succesvol freelancer in de liefde is “een polygame lover die in iedere geliefde investeert, altijd vol overgave”.²⁷

Ad Verbrugge reageert op haar voorstel. Hij gelooft niet dat de autonome menselijke ratio een nieuwe vorm voor liefde kan uitdenken en implementeren. Gemeenschappen ontstaan door “sferische krachten”, “onderstromen” in het leven. In de “staat van verwarring” waarin liefde verkeert, pleit hij voor een hernieuwde waardering van het geslachtelijk onderscheid tussen man en vrouw. “De vraag is en blijft wat mannen en vrouwen voor elkaar kunnen betekenen in een spirituele zin en hoe hun geslachtelijk onderscheid vorm kan krijgen in een onderling samenspel. Dat is evenwel een vraag die niet los te zien valt van onze lichamelijkheid”.²⁸ Hij gaat onomwonden voor een heteronormatief relatiemodel. Daarbinnen zou de erotische liefde met overgave aan de ander mogelijk zijn en wordt vrijblijvende seks overstegen. Veel behoudende christenen zullen zich in dit model herkennen. Predikanten die zich er in het publieke debat sterk voor maken zijn Henk Jan Prosman en Max Staudt. Ze trekken ten strijde tegen de “links liberale genderideologie” die het in hun ogen structurele en functionele verschil tussen de geslachten onderuithaalt.²⁹ Ik vraag me af of er theologisch gezien een alternatief is tussen

²⁶ Simone van Saarloos, “Het vormgeven van liefde,” in *Brandstof. Vlamme dialogen over vragen van levensbelang*, red. Laurens Knoop en Maria Gaia Janssens (Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar, 2014), 15-26, 16.

²⁷ Van Saarloos, “Het vormgeven van liefde,” 19.

²⁸ Ad Verbrugge, “Wat is liefde eigenlijk?” in *Brandstof. Vlamme dialogen over vragen van levensbelang*, 27-49, 49.

²⁹ Hank Jan Prosman, “Van geslacht naar gender: genderemancipatie is vooral ideologische en papieren werkelijkheid,” *The Post Online*, 7 december 2017, <https://politiek.tpo.nl/2017/12/07/van-geslacht-naar-gender-genderemancipatie-is-vooral-ideologische-en-papieren-werkelijkheid/> (geraadpleegd op 10 december 2018); Max Staudt, “Tegen de genderwaan,” in *de Waagschaal* 47 (2018) 10.

de extremen van freelancer-zijn in de liefde en de vlucht in een nieuw biologisch essentialisme. Hoe geven de nieuw ontstane relatiemodellen, die ook veelvuldig onder kerkleden te vinden zijn, de theologie te denken?

Ad 3) de onverwerkte erfenis van de seksuele revolutie

Bij dit spanningsveld wil ik de vraag opwerpen in hoeverre angst om betuttelend en bevoogdend over te komen een factor is in het niet-spreken van de PKN over seksualiteit. De kerk lijkt deze angst zodanig geïnternaliseerd te hebben dat ze liever ver wegblijft van het intieme leven. “We zijn er eindelijk van verlost dat God meekijkt tussen de lakens, kom er nu niet weer mee aan”, aldus een man na een lezing van mij over deze thematiek.

In Nederland ging de seksuele revolutie van de jaren zestig van de vorige eeuw samen met een rap proces van ontkerkelijking. Tegelijk met het afwerpen van bevoogding door kerk en overheid omhelsde men het ideaal van seksuele vrijheid met eindelijk plaats voor genieten en geen angst meer voor ongewenste zwangerschap. Arjet Borger, gezondheidswetenschapper, ziet hoe deze associatie van seksuele vrijheid met verzet tegen religie nog steeds onproductief doorwerkt. In haar boek *Seks voor iedereen. Hoe we (niet) spreken over seks* (2018)³⁰ constateert ze hoe moeilijk het in Nederland is om in de seksuele voorlichting aandacht te hebben voor alle aspecten van seksuele gezondheid. In de voorlichting, die de overheid heeft uitbesteed aan o.a. de Rutgers Stichting, voert seksueel plezier de boventoon. Inhoudelijk tekent de Rutgers Stichting voor de lesmethode *Kriebels in je buik* en het hilarische tv-programma *Dokter Corrie*. Veilig vrijen wordt teruggebracht tot gebruik van voorbehoedsmiddelen. Technische kanten van seks en het “ontdekken van je lekkere plekjes” krijgen veel aandacht, naast weerbaarheid. Maar aspecten als intimiteit, het persoonlijke van seks of de relationele componenten ervan blijven onderbelicht. Borger, zelf zonder religieuze achtergrond, wijt het ontbreken van een ethisch kader aan de angst voor betutteling die Nederland nog steeds in de greep heeft.³¹ We denken seksueel vrij te zijn maar

³⁰ Arjet Borger, *Seks voor iedereen. Hoe Nederland (niet) over seks praat* (Amsterdam: Prometheus, 2018).

³¹ Borger, *Seks voor iedereen*, 10.

zitten gevangen in een oer-Hollandse angst voor preutsheid die we onder één hoed vangen met religie. Waarden die horen bij een gezonde relatievorming zoals respect, zorg, wederkerigheid, hebben we als christelijke waarden bestempeld – alsof het geen algemene waarden zouden zijn.³² We zijn volgens Borger doodsbang om normatief te zijn. Maar je kunt seksuele gezondheid niet bevorderen zonder in gesprek te gaan over veiligheid, relaties en liefde.³³ Een waardengerichte benadering is nodig.³⁴ Borger breekt een lans voor Comprehensive Sexuality Education (CSE) zoals die door UNESCO wordt uitgedragen en ook uitgangspunt is voor programma's van *mainline* liberale kerken in de VS. CSE gaat in een waardengerichte benadering uit van drie aspecten van veilig vrijen: 1) het uitstellen van het eerste contact, 2) het hebben van een vaste partner, en 3) het gebruiken van voorbehoedsmiddelen. Comprehensive Sexuality Education blijkt, anders dan programma's die zich alleen richten op uitstel van seks tot in het huwelijk, bijzonder effectief in het bevorderen van seksuele gezondheid van jongeren. De vraag kan gesteld worden welk kader van seksuele voorlichting het catechetisch materiaal dat door Nederlandse kerken ontwikkeld wordt, hanteert.

Ad 4) nieuwe gevoeligheid voor de verbinding van macht en seksueel geweld

Onthullingen in het kader van de #MeToo-campagne en de schandalen van seksueel misbruik van minderjarigen in kerk, sportclub en jeugdinstituten hebben de spotlight gezet op de link tussen macht, machtspositie, ideologie en seksuele grensoverschrijdingen. De permissieve mentaliteit is door de schokkende verhalen en de destructieve impact die het misbruik heeft op het verdere leven van de slachtoffers een serieus halt toegeroepen. De gevoeligheid voor risico's van ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen, tussen

³² Borger, *Seks voor iedereen*, 155.

³³ Borger, *Seks voor iedereen*, 156. Definitie van de WHO van seksuele gezondheid: "Sexual health is a state of physical, mental and social well-being in relation to sexuality. It requires a positive and respectful approach to sexuality and sexual relationships, as well as the possibility of having pleasurable and safe sexual experiences, free of coercion, discrimination and violence". https://www.who.int/topics/sexual_health/en/ (geraadpleegd op 24 december 2018).

³⁴ Borger, *Seks voor iedereen*, 177-181.

professionele zorgverleners en cliënten, tussen pastores en pastoranten is vergroot. Wilde men dit eerder nog wel inkleuren vanuit een romantisch discours (zoals bij de Clinton-Lewinsky affaire: “stagiaire wordt verliefd op haar baas”), nu wordt het eerder gezien vanuit het machtsdiscours: de meer machtige maakt misbruik van zijn professionele machtspositie, en zit dus fout. Opmerkelijk is dat de synode hier in 1999 wel krachtige taal over gesproken heeft: “Seksueel misbruik [waaronder seksualisering van de pastorale relatie] is zonde: kwaad in Gods ogen en onrecht tegenover de medemens; de kerk dient onomwonden te kiezen voor de slachtoffers van seksueel misbruik”. De krachtige woorden werden omgezet in beleid, in protocollen voor gemeentes en een Meldpunt SMPR, en in het opzetten van het project Veilige Gemeente.³⁵ #MeToo, dat ik kwalificeer als een vorm van profetisch spreken, heeft de vraag naar seks en macht in het publieke domein onontkoombaar op de agenda gezet.³⁶ Vrouwen en mannen zijn opnieuw hun posities aan het bepalen en morele kaders aan het herijken. Er klinken ook tegenstemmen. Is het gevolg ervan niet een nieuw soort preutsheid waarbij alle erotiek uit het openbare leven verbannen wordt? Kun je nog spontaan je arm om iemand heenslaan? Zitten mannen niet al bij voorbaat in de beklagdenbank? Een tegenreactie komt van groepen die een appel doen op retro mannelijkheid, “laat de man weer masculien zijn”, zoals de kring rond Jordan Peterson en de “Alt-right- beweging.

Theologische visies op seksualiteit

Het is een open deur om te stellen dat het christendom een negatieve houding ten aanzien van lichamelijkheid en seksualiteit in de hand heeft gewerkt. Toch is het maar ten dele waar. Te veel kerkvaders en heiligen ervoeren de vlammen van eros in hun bidden en devotie. De poëzie van Hooglied is nooit verstomd. Ook hebben we van Foucault geleerd dat de middeleeuwse kerk met haar rituelen van biecht en schuldbelijdenis, met haar obsessie voor seksuele zonden, juist actief meegewerkt heeft aan een vertoog

³⁵ <https://www.protestantsekerk.nl/thema/veilige-gemeente/> (geraadpleegd op 29 december 2018).

³⁶ Daarbij is het goed om op te merken dat de #MeToo beweging niet pas begon met een Hollywood actrice, maar met een Afro-Amerikaanse vrouw uit Brooklyn, Tamara Burke, die al in 2007 het zinnetje “Me Too” ijkte om vrouwen aan te zetten tot protest tegen seksueel misbruik en geweld.

over seksualiteit. De bekentenistechiek die de psychiatrie daarna ging hanteren is rechtstreeks afgeleid van de biecht. Seksualiteit zelf, als een persoonskenmerk, is een modern concept dat door de medische wetenschap van de 19^e eeuw werd geconstrueerd. Lag hiervoor de aandacht bij seksuele handelingen, waarbij de kerk bepaalde of ze wel of niet geoorloofd waren, nu wordt seksualiteit een sleutelkenmerk van identiteit. De “homoseksueel” wordt geboren, evenals later de hetero- en biseksueel. Nu de medische wetenschap en later de sociale wetenschappen het vertoog over seks overnemen, heeft de kerk het nakijken. Betrekkelijk laat gaat ook de kerk zich verhouden tot het identiteitsdiscours. De focus komt bij vragen als: Wat betekent seksualiteit voor de menswording van mensen, voor hun roeping als beeld van God? Welke verlangens en oriëntaties zijn wel of niet door God gewild, hoe zijn ze dienstig aan de heiliging van de persoon? Veelal wordt seksualiteit verankerd in “natuurlijke” scheppingsordeningen met een privilege voor patriarchale macht en seks in het teken van voortplanting.

Voor de laatste decennia zijn er nieuwe impulsen gekomen voor theologisch nadenken over seksualiteit. Emancipatie van vrouwen, van homo's en lesbiennes, van transgender en interseks mensen, en van mensen met een handicap die hun ervaringen met lichamelijkheid en seksualiteit in het theologisch gesprek inbrengen, heeft geleid tot nieuwe invalshoeken en vragen, en tot een uitwaaiering van het veld. Inmiddels is theologie van seksualiteit uitgegroeid tot een volwassen subdiscipline zoals blijken mag uit het *Oxford Handbook of Theology, Gender, and Sexuality* (2015). Seksualiteit en gender zijn ook niet alleen topoi in de theologie. De impact ervan is zo groot, laat bijvoorbeeld het werk van Sarah Coakley zien, dat zelfs de Triniteitsleer niet beschouwd kan worden zonder de vragen te stellen van seksuele gerechtigheid, van de betekenis van gender en van de uiteindelijke theologische relevantie van seksueel verlangen.

Elizabeth Stuart onderscheidt vier verschillende types binnen de (laat)moderne theologieën van seksualiteit.³⁷ Ze noemt ze, naar een

³⁷ Elizabeth Stuart, “The Theological Study of Sexuality,” in *The Oxford Handbook of Theology, Sexuality, and Gender*, ed. Adrian Thatcher (Oxford: Oxford University Press, 2015), 18-31.

onderscheiding van Meister Eckhart, de *via positiva*, *via negativa*, *via creativa* en *via transformativa*.

Kenmerkend voor de *theologie van de positieve weg* is dat mannelijkheid en vrouwelijkheid specifieke betekenis krijgen en dat seksualiteit wordt ingebed in het verhaal van verlossing. Seks mag genoten worden als een goede gave. Mensen dragen het beeld van God in de relationaliteit van man en vrouw. Echt menselijk worden ze in relatie tot elkaar, in het huwelijk. Heteroseksualiteit wordt het hart van het christelijk project. Het is de klassieke benadering van 20^e -eeuwse theologie. Hierbij horen de namen van Karl Barth, Dietrich Bonhoeffer, Hans Urs von Balthasar, en in Nederland van bijvoorbeeld Arnold van Ruler, Hans de Knijff³⁸ en Wim van Vlastuin³⁹. Er is in deze benadering weinig tot geen ruimte voor theologische waardering van de single of celibataire persoon, of van alternatieve relatievormen. Ook merkt Susannah Cornwall op dat in deze klassieke benadering potentieel voortplantende seks principieel anders gewaardeerd wordt dan niet-voortplantende seks, van welke soort dan ook. Plastisch gezegd, er wordt een bijzondere spirituele betekenis toegekend aan penetratieve vaginale seks gevolgd door mannelijke ejaculatie.⁴⁰ Men beroept zich daarbij op het tot “één vlees worden” uit Gen. 2:24 en 1 Kor. 6:17, maar de Bijbel zelf, aldus Cornwall, maakt nergens expliciet welke soort van fysieke activiteit deze mystieke eenwording bewerkt.

De *theologie van de negatieve weg* gelooft niet dat God zijn heil verbindt aan een bepaald soort relatie of een bepaalde vorm van seks, maar laat God opgaan in het erotische. Deze theologieën ontstaan in de jaren tachtig vanuit de feministisch-lesbische ervaring. De namen van Isabel Carter Heyward en Lisa Isherwood zijn ermee verbonden. God is (=) erotische kracht en rechtvaardige relatie. Het erotische manifesteert zich in alle relaties, ook die tot de aarde, en is zelf een verlossende kracht die patriarchale structuren

³⁸ H.W. de Knijff, *Venus aan de leiband: Europa's erotische cultuur en christelijke seksuele ethiek* (Kampen: Kok, 1987).

³⁹ “Worstelen met de vrouwelijke dominee,” interview in rubriek Theologisch Elftal in *Trouw*, 6 december 2018.

⁴⁰ Susannah Cornwall, “Intersex and transgender people,” in *The Oxford Handbook of Theology, Sexuality, and Gender*, 657-675, 664.

doorbreekt. De grote waarde van deze benadering is de betekenis die alle vormen van belichaamde relaties toegedicht krijgen. Een zwakte is dat het moeilijk wordt het erotische nog onder kritiek te stellen. *Anything goes* ligt op de loer.

De *via creativa* is die van queer theologie. Queer denken onderkent hoe verlangens worden gestuurd door disciplinerende praktijken en ideologieën. Hoe kunnen verlangens bevrijd worden uit seksuele identiteiten en een binair gendersysteem? Elizabeth Stuart ziet de queer benadering geïnspireerd door het Evangelie. Christelijke identiteit, gegeven in de doop, is eschatologisch en ontnemt seksualiteit en gender hun ultieme status (Gal. 3:28). We zijn geroepen om met God samen te werken in het voortbrengen van een nieuwe schepping, nieuwe vormen van gemeenschap. Andere queer theologen wijzen op de “affecties van het vlees” die aan rationele controle ontsnappen en een eigensoortige bevrijdende kracht houden.⁴¹ Marcella Althaus Reid pleit voor een “onfatsoenlijk christendom” en een seksuele theologie, die de rommelige realiteiten van seks, vooral van arme mensen in hun alledaagse overlevingsstrijd, tot hermeneutische lens durft te nemen.⁴²

Tenslotte de *theologie van de transformatieve weg*. Deze wil het politieke en kerkelijke debat over seksualiteit uittillen boven de polarisatie van repressief moralisme tegenover promiscue libertinisme. Het diepere probleem is, stelt Sarah Coakley,⁴³ dat we niet weten hoe ons te verhouden tot onze verlangens, tot seksuele en andere verlangens als eten, drinken, erkenning, macht, geld, welstand. De vraag is hoe we een leven van evenwicht en matiging kunnen leiden zodat verlangen werkelijk bijdraagt aan menselijk welzijn. We hebben als moderne mensen verlangen geïndividualiseerd en geseksualiseerd, terwijl erotisch verlangen in het vroege christendom zowel fysiek als spiritueel en sociaal,

⁴¹ Gerard Loughlin, “Gay Affections,” *The Oxford Handbook of Theology, Sexuality, and Gender*, 608-623. Zie ook het werk van Marcella Althaus-Reid en Mayra Rivera.

⁴² Marcella Althaus-Reid, *Indecent Theology: Theological Perversions in Sex, Gender and Politics* (London and New York: Routledge, 2000); Marcella Althaus-Reid & Lisa Isherwood, eds., *The Sexual Theologian: Essays on Sex, God and Politics* (London: T&T Clark, 2004).

⁴³ Sarah Coakley, *God, Sexuality, and the Self: An Essay ‘On the Trinity’* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

gemeenschapsgericht was.⁴⁴ Transformatie van verlangen is nodig, geen uitwissing. Coakley doet het voorstel van een “nieuw ascetisme”.⁴⁵ In de verwarrende veelheid van goede en slechte aandriften is het de uitdaging te bewegen van het “corrupte” naar het “zeer voortreffelijke”, via contemplatieve praktijken van gebed, rituelen, praktische oefening, die God in beeld brengen als bron en doel van alle verlangens. Het controlerende subject, het “dikke ik”,⁴⁶ wordt gedestabiliseerd. Echte relatie komt tot stand door een subtiel offer van overgave,⁴⁷ een vorm van gewilde ‘kwetsbaarheid’ die het bewustzijn openmaakt voor de ander.⁴⁸ Belangrijk vind ik ook dat Coakley niet alleen in het idioom van samensmelting spreekt over de Geest. De Geest brengt mensen samen in intieme relaties, maar komt ook “tussenbeide”, als behoeder van menselijke integriteit. Ze breekt het verlangen om te bezitten, te beheersen en te misbruiken.

Evaluatie van de theologische benaderingen

Ik kom tot een evaluatie van de benaderingen en breng ze in gesprek met de culturele spanningsvelden die zijn geïdentificeerd in het begin.

Alle types dragen iets waardevols aan, ook het eerste type ondanks de kritische opmerkingen erbij. Het was een enorme omslag in christelijk denken dat seks genoten mocht worden door man én vrouw. Maar problematisch blijft de erotische onrechtvaardigheid (Gayle Rubin) in dit type: het afkeuren van seksuele gedragingen die anders zijn dan wat “normale” mensen doen.⁴⁹

De andere besproken types halen het privilege weg bij de heteroseksuele huwelijkse expressie van seksualiteit. Genot en plezier zijn te vinden bij vele lichamen en in vele relaties. Ten diepste gaan de conflicten binnen en tussen kerken daarover: over de vraag

⁴⁴ Ze verwijst hier naar Gregorius van Nyssa over eros.

⁴⁵ Sarah Coakley, *The New Asceticism: Sexuality, Gender and the Quest for God* (London: Bloomsbury: 2015).

⁴⁶ Harry Kunneman, Voorbij het dikke ik. *Bouwstenen voor een kritisch humanisme* (Utrecht: Humanistic University Press, 2009).

⁴⁷ Sarah Coakley, “In Defense of Sacrifice: Gender, Selfhood, and the Binding of Isaac,” in *Feminism, Sexuality, and the Return of Religion*, eds. Alcoff & Caputo, 17-38.

⁴⁸ Sarah Coakley, *God, Sexuality, and the Self*, 343. Ook genoemd “the purest act of willed ‘passivity’”, *New Asceticism*, 122.

⁴⁹ Vergelijk Linda Duits, *Seks op z’n Duits*, 9.

of de velerlei vormen van seksuele genieting al dan niet door God gegeven en gewild zijn.⁵⁰

Verdere theologisch-ethische bezinning is nodig op de relatie tussen seksueel genot en gerechtigheid. Sommige feministische en queer theologen (zie het tweede en derde type) vertrouwen erop dat erotisch genieten als vanzelf rechtvaardige relaties voortbrengt. Maar zijn de “affecties van het vlees” als zodanig de bron van een transformatieve sociale ethiek? Met Margaret Kamitsuka betwijfel ik het. Seksueel genieten speelt zich niet af in een stormvrije zone buiten de disciplinerende machten en praktijken.⁵¹ Onderzoek naar hoe jongeren seks beleven in het Tinder tijdperk wijst op het tegendeel. Verlangen, gedrag en beleving blijken in grote mate beïnvloed door culturele beeldvorming, zoals digitale porno en reclame, en technologische manipulaties. Daarnaast maken benadeelden van seksueel misbruik ons erop alert hoe daders in hun *grooming* ideologisch een verbinding kunnen leggen tussen “het voelt goed - dus het is goed”.

Genot brengt niet vanzelf gerechtigheid voort. Seksualiteit kan plaats zijn van groot genieten, maar ook van angst, verraad, uitbuiting en andere pijnlijke ervaringen.⁵²

Nadere verheldering is nodig van de complexe dynamiek van macht, seks en seksueel geweld.⁵³ De slogan van de feministische beweging in de jaren zeventig was: “Verkrachting gaat over macht, niet over seks”. In de kern is dat juist, zegt psychologe en theologe Pamela Cooper-White. Het primaire doel van seksueel geweld/verkrachting is te overweldigen en te vernederen. Maar het is niet het hele verhaal. Macht en seksualiteit zijn niet zomaar te scheiden. In iedere seksualiteit zit een vorm en mate van macht, van agressie. Ze verwijst naar Freud en zijn theorie over het libido, en naar neurowetenschappen die aangetoond hebben dat seks en

⁵⁰ Margaret Kamitsuka, “Sexual Pleasure,” in *The Oxford Handbook of Theology, Sexuality, and Gender*, 505-522.

⁵¹ Kamitsuka, “Sexual Pleasure,” 513.

⁵² Kamitsuka, “Sexual Pleasure,” 517.

⁵³ Pamela Cooper-White, “Violence and Justice,” in *The Oxford Handbook of Theology, Sexuality, and Gender*, 487-504.

agressie dezelfde neuronale netwerken activeren in de hersenen.⁵⁴ Denk aan hoe minnaars elkaar in het erotische spel kunnen bijten. Omgekeerd kent geweld ook een element van seksuele opwindings, zoals de voorstelling van Mette Ingvartsen confronterend liet zien. Daar wordt het gevaarlijk. Geweld is schending en inbreuk op de intieme sfeer van de ander, heeft tot doel om te vernederen en te dehumaniseren. Veel porno maakt gebruik van de seksueel opwindende onderstroom van geweld. Het komt extreem destructief samen in verkrachting als oorlogswapen.⁵⁵ Cooper-White maakt dus een duidelijk onderscheid tussen “gezonde agressie” en “schadelijke agressie”. Seks en macht zijn niet klinisch van elkaar te scheiden. Voor een seksuele ethiek is het daarom van eminent belang oog te hebben voor de machtsdynamiek in relaties. Het symbool van de Triniteit kan volgens Cooper-White een ethiek van macht-in-gemeenschap steunen en inspireren.

Met het oog op de dynamiek van macht, seks en seksueel geweld moeten ook een paar misverstanden uit de weg worden geruimd. Mannen zijn niet vanwege het testosteron willoos overgeleverd aan hun driften, en vrouwen zijn niet gebaat bij de rol van eeuwig slachtoffer. Wat betreft het eerste: testosteron is zowel voor mannen als vrouwen het stofje dat een rol speelt bij seksuele lust, beide zijn gewoon aan te spreken op verantwoordelijkheid voor hun handelen. En met betrekking tot dader- en slachtofferschap wijst #MeToo terecht op machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen, maar laat tegelijk zien dat er een kentering gaande is. Vrouwen hebben posities en invloed verworven in het publieke domein en ontnemen precies daaraan de macht om ook deze kwetsbare aangelegenheden, in de grond het recht tot bepaling van eigen seksualiteit, aan de kaak te stellen.⁵⁶

Een kritische houding tegenover het slachtofferbegrip vinden we

⁵⁴ Met een verwijzing naar Robert Stoller, *Sexual Excitement: Dynamics of Erotic Life* (London: Karnac, 2012; oorspronkelijk gepubliceerd 1979).

⁵⁵ In “UN Security Council Resolution 1820 on Women, Peace and Security,” 2008, classificeerde de UN Security Council seksueel geweld als oorlogstactiek, <https://www.un.org/press/en/2008/sc9364.doc.htm> (geraadpleegd op 31 december 2018).

⁵⁶ Mineke Schipper, *Heuvels van het paradijs. Een geschiedenis van macht en onmacht* (Amsterdam: Prometheus, 2018), 238-248 onder verwijzing naar een interview met seksuoloog Ellen Laan in NRC Handelsblad, 17 november 2017, en Rik van Lunsen & Ellen Laan, red., *Seks! Een leven lang leren* (Amsterdam: Prometheus, 2017).

onder meer in recent onderzoek onder benadeelden van seksuele grensoverschrijdingen in het pastoraat.⁵⁷ De studies benadrukken dat er gedifferentieerd en altijd situationeel over slachtofferschap moet worden gesproken; benadeelden geven zelf aan dat ze niet willen dat aan hen *agency* wordt ontzegd. Ook daar waar vrouwen objectief slachtoffer worden, is het belangrijk hen te blijven zien als de hele mens die zij zijn, met al hun eigenschappen, kwetsbaarheden en vaardigheden, met een vermogen om te reageren, of in het ergste geval met de wil om te overleven.

De transformatieve weg die Coakley bepleit, spreekt mij bijzonder aan als respons op de staat van verwarring waarin seksualiteit en moderne relaties verkeren. Ze gaat niet à la Verbrugge terug naar essentialisme en kiest evenmin het libertinistische pad zoals Van Saarloos. Ik zie dat zij de duistere, dat is de niet te rationaliseren kant van seksueel verlangen en seksuele omgang erkent en zoekt naar diepere verworteling. Daarbij schuwt ze de taal van overgave niet. Autonomie kan niet het laatste woord zijn.

Erotiek en religie delen een transgressief, letterlijk: overtredend, ontgrenzend karakter. Ruud Ganzevoort noemt seks en religie allebei "spelen met heilig vuur". Ger Groot beroept zich op Bataille als hij stelt dat niet alles moraliseerbaar is. Het lichaam is niet moreel, het verlangen is niet moreel. Als reactie op #MeToo, zegt hij, moeten we niet van de weeromstuit het hele erotische veld van morele regels proberen te voorzien.⁵⁸ Arjet Borger beschrijft het op een manier die dicht bij de beleving blijft: "Hoe je met seks omgaat is niet altijd voorspelbaar of een bewuste keuze. Soms doe je dingen waar je niet helemaal achter staat, of die je ook anders had kunnen doen. Omdat je passie, je verlangens, je onzekerheid of gevoelens de overhand nemen. Wat je moraal ook is: seks gaat daar soms aan voorbij".⁵⁹

⁵⁷ Christane van den Berg-Seiffert, *Ik sta erbuiten – maar ik sta wel te kijken. De relationele dynamiek in geloofsgemeenschappen na seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie vanuit het perspectief van primaire slachtoffers* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2015), 302-313; Marie Hansen-Couturier, " 'Vergeef ons onze schuld zoals ook wij anderen hun schuld vergeven'? Een feministisch-theologisch onderzoek naar de (on)mogelijkheid van vergeving bij seksueel misbruik in pastorale relaties," Masterthesis aan de PTHU, 2017.

⁵⁸ "De Kwestie: Accepteer de duistere kant van seks," interview met Ger Groot in Erasmus Magazine, 7 juni 2016, <https://www.erasmusmagazine.nl/2016/06/07/accepteer-de-duistere-kant-van-seks/> (geraadpleegd 10 december 2018).

⁵⁹ Arjet Borger, *Seks voor iedereen*, 159-160.

We kunnen wel de houding in acht nemen die past bij het spelen met heilig vuur. Met genoemde auteurs verwacht ik minder van morele regels, en meer van deugdedethiek, de kunst van zelfcultivatatie.

Margaret Farley heeft zeven principes voorgesteld voor *sexual justice*, voor een veilige en heilige omgang met seks.⁶⁰ Het zijn: breng geen schade toe, vrije instemming, wederkerigheid, gelijkwaardigheid, commitment, vruchtbaarheid naar anderen, en sociale gerechtigheid. De principes houden het midden tussen regels en waarden. Het zijn uitstekende principes maar ze schieten tekort waar het de transgressieve natuur van seksualiteit betreft. Mijn voorstel zou zijn ze te laten flankeren door deugden.

Coakley maakt zich sterk voor een herwaardering van de deugd van zelfbeheersing, als de kunst - die levenslang oefening vergt - om de veelheid van verlangens te ordenen en te kanaliseren. Daarnaast zou ik – een heerlijk ouderwets woord - schroom of ingetogenheid naar voren willen schuiven. Schroom is iets anders dan schaamte. Schleiermacher zette mij op het spoor van het kritische tegoed ervan. In zijn tijd haalt hij de deugd van *Schamhaftigkeit* (schroom, ingetogenheid) weg als moreel keurslijf om vrouwelijk gedrag en verlangens te disciplineren, en maakt er een voluit menselijke deugd van. Hij definieert schroom als “de achting voor de gemoedstoestand van de ander die ons verhinderen moet deze met geweld te onderbreken”.⁶¹ Het is een vorm van eerbied. Een schroomvolle houding kenmerkt zich door behoedzaam omgaan met het delicate evenwicht van het sensuele en het spirituele in ieders persoonlijke levenssfeer. Met andere woorden: schroom is een houding die past bij seksualiteit in al haar aspecten, in woorden, beelden, blikken, affecties, aanrakingen. In dit domein kan regelgeving uiteindelijk de grenzen niet trekken. Grenzen zullen altijd vloeiend zijn. Iemand die de deugd van schroom ontwikkeld heeft, kent een vorm van morele volwassenheid en beschikt over communicatief repertoire om in de situatie zelf grenzen te vinden en niet te verkrampen of uit de bocht te vliegen bij lichamen en hun

⁶⁰ Margaret Farley, *Just Love: A Framework for Christian Sexual Ethics* (New York, NY: Continuum, 2006).

⁶¹ In “Versuch über die Schamhaftigkeit”, derde brief van de “Vertraute Briefe über Friedrich Schlegels Lucinde”, in *Schriften aus der Berliner Zeit 1800-1802, Friedrich Schleiermacher Kritische Gesamtausgabe I.3* (Berlin: De Gruyter, 1988), 168-178, 172.

signalen in één ruimte. Zulke sensitiviteit is nodig om de kwestie op te pakken die #MeToo aan de orde stelt: hoe willen we ons laten raken en aanraken?

Een trinitarisch voorstel voor veilige en heilige omgang met seks

Sinds enkele jaren maak ik deel uit van een studiegroep die in opdracht van de Wereldraad van Kerken werkt aan een studiedocument over seksualiteit. Vanwege de zogenaamde Chatham House Rule waaraan we gebonden zijn kan ik hier niet over uitweiden, maar het zal voor wie bekend is met oecumenische documenten geen verrassing zijn dat de inzet van ons document trinitarisch is. Christenen vinden hun inspiratie in de drieëne God als de basis en bron voor alle menselijke relationaliteit en onderlinge afhankelijkheid. Hoe dit te vertalen in een publieke theologie? Frank Bosman schreef in 2015 een prikkelend essay voor de Nacht van de Theologie: *God houdt van seks. Kleine theologie van de erotiek*.⁶² Als gelovig cultuurtheoloog gaf hij "een nieuwe frisse blik [...] op seks, juist vanuit een traditie [de rooms-katholieke] die toch wel enige problemen heeft met dit onderwerp".⁶³ Zijn theologische voorstel heeft een trinitarische structuur: verlossing, schepping, voltooiing. In die volgorde. In het kader van verlossing duidt hij erotiek als *totale zelfgave* in navolging van Christus. Vanuit de schepping heeft erotiek de betekenis van *viering van het leven*. Uitzien naar de voltooiing is erotiek een *hemels genieten*, een genieten om het genieten zelf, en daarmee een krachtig protest tegen alle instrumentalisering van seks.

Voor een publieke theologie wil ik, gegeven de beeld- en emotiecultuur waarin we leven, meer dan Bosman deed gebruikmaken van symbolen, beelden, en rituelen.

Bij wijze van experiment volgt hier mijn trinitarische voorstel, ontvouwd in: God die geeft, God die deelt, God die heelt.

God die geeft

Het symbool is hier de sabbat. Seks is als de sabbat in de schepping.

⁶² Frank G. Bosman, *God houdt van seks. Kleine theologie van de erotiek* (Utrecht: Uitgeverij Kok, 2015).

⁶³ Frank Bosman, *God houdt van seks*, 15.

Niet de mens, zegt rabbijn Abraham Joshua Heschel, is de kroon van de schepping maar de sabbat.⁶⁴ Hierin wordt de bedoeling van de schepping zichtbaar. Het gaat uiteindelijk niet om zwoegen maar om spelen. Het mooiste spel dat mensen kunnen spelen is de erotische liefde. Terecht krijgt ze van de rabbijnen een plaats op de sabbat. Seks op sabbat is een breuk met de prestatiemoraal die in de seksualiteit is doorgedrongen. Het is ook een breuk met de commercialisering van seks. De “body’s grace” (Rowan Williams)⁶⁵, te weten dat mijn lichaam een ander mens vreugde kan brengen, kent geen handelswaarde.

De vrijheid van de sabbat geeft kwaliteit en richting aan de dagen van de week. Zo geeft seksueel genieten als het goed is kwaliteit en richting aan de alledaagse omgang, zowel van de beide partners als doorwerkend in sensibiteit, zorg en aandacht voor anderen om hen heen. En zoals de sabbat er voor de mensen is (Mar. 2:27), zo is seksualiteit er voor de mensen, voor ieder mens.

God die deelt

Hier gaat het over Jezus als Gods menslievendheid in lijf en leden, ziel en zinnen, de horizon van onze menswording. Van deze belofte van humaniteit hebben we misschien een intuïtie, maar we kunnen haar niet zelf maken, ze legt ook telkens ons feilen en falen bloot. Drie beelden en symbolen kies ik uit de vele mogelijkheden van christologie.

Aansluitend bij het aspect van de belofte dient zich het beeld van de *Morgenster* aan. Christus als de Morgenster, die licht werpt op duistere plaatsen, op het kwaad wat verborgen is: huiselijk geweld achter de voordeur, seksueel misbruik ook in kerken en godsdienstige kringen.

Een tweede beeld is het *opstandingslichaam* van Jezus. Het mag symbool staan voor alle lichamen, hoe gewond en geschonden ook, die plaats hebben in de door God beloofde toekomst. Het verhaal van de verschijning van dit lichaam vertelt dat we als gemeenschap

⁶⁴ Abraham Joshua Heschel, *De sabbat: Vernieuwing vanuit de traditie, een joodse visie* (Uitgeverij Abraxas, 2006).

⁶⁵ Rowan Williams, “The Body’s Grace,” in *Theology and Sexuality: Classic and Contemporary Readings*, ed. Eugene F. Rogers, (Oxford: Blackwell, 2002), 309-321.

aan “wonden-werk” moeten doen.⁶⁶ Onze eigen verwonding en die van anderen onder ogen zien. Van slachtoffers en van daders. Een derde beeld is *Jezus die schrijft in het zand* (Joh. 8:6). Waar Jezus zou kunnen spreken over seks, kiest hij ervoor het niet te doen. Veelzeggend is deze “gemarkeerde stilte” (Mark Jordan). Ze ontwricht het praatzieke moraliseren.⁶⁷ Het is geen stilte uit angst voor conflict en polarisatie maar een stilte waarin misschien verhalen van gewonde en geschonden lichamen kunnen worden gehoord. Jezus’ schrijven in het zand suggereert tevens een aanmoediging: laat alles wat we over seks en relatievormen zeggen, denken of schrijven vooral een probeersel zijn waarbij we dicht bij de mensen en hun ervaringen blijven, en solidair met hen zoeken naar bemiddeling van genade in diverse vormen van liefde en partnerschap.⁶⁸

God die heelt

Hier kies ik het sacrament van Eucharistie/Avondmaal, *performance* van een nieuwe gemeenschap waar aandacht, gastvrijheid en wederzijds respect de kleuren van verlangen zijn.⁶⁹ Het sacrament van het Heilig Avondmaal bevestigt de intieme relatie met Jezus die zichzelf laat aanraken en proeven. Hier is mijn lichaam, hier is mijn bloed. Proef en zie dat God goed is (Ps. 34:9). De Eucharistie is het ultieme zintuiglijke gebaar van gastvrijheid. Ze belichaamt een alternatieve economie, niet van schaarste en de drang om te bezitten, maar van genade en overvloed. De Tafelgebaren, deze Tafelmanieren, kunnen onze stijlen van intieme communicatie inspireren en cultiveren.

Freelancer zijn in de liefde (Van Saarloos) zet je eigen autonomie in het middelpunt. Het perspectief van de Eucharistie is omgekeerd: gekend worden komt voor kennen, bemind worden voor beminnen.

⁶⁶ Shelly Rambo, *Resurrecting Wounds. Living in the Afterlife of Trauma* (Waco, TX: Baylor University Press, 2017).

⁶⁷ “We may rather read that silence as both deliberately and remarkable. By refusing to provide detailed sexual legislation [...] Jesus kills off a certain type of god, the god whose chief preoccupation it is to regulate bodily impurity.” Mark Jordan, “The Return of Religion,” 49-50.

⁶⁸ Iemand die dit voorbeeldig doet is Susannah Cornwall, bijvoorbeeld in *Un/FamiliarTheology: Reconceiving Sex, Reproduction and Generativity* (London: Bloomsbury T&T Clark, 2017).

⁶⁹ Vergelijk David Jensen, *God, Desire, and a Theology of Human Sexuality* (Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 2013).

Eucharistie als gedachtenismaal laat ruimte de bitterheid, gebrokenheid en pijn van seksuele verhoudingen zichtbaar te maken en te benoemen. De viering onder het voorteken van vervulling geeft ook broodnodige relativering aan wat we van een ander, de partner mogen verwachten. Moderne relaties kraken onder de verwachtingspatronen. Esther Perel zegt: “Alles waarin ooit een heel dorp voorzag, en God, verwachten we nu van één persoon”.⁷⁰ De Maaltijd van breken en delen, waarin ieder eerst ontvangt voordat hij/zij geven kan, en eerst in feilen en falen wordt aanvaard, doorkruist de veeleisendheid en perfectiedrang die de moderne relatie belast. De wijdere gemeenschap van deze Tafel, en ook van meer dagelijkse tafels waar het heilige kan oplichten in samen eten, drinken, en delen,⁷¹ geeft menselijke relaties een transcendente horizon, en dat is: adem, ruimte, plaats voor geluksbeleving in het onvolmaakte, plaats voor genadige mislukking.

Mijn voorstel geef ik graag ter discussie én voor beter, zowel in de kerk als op onze universiteit. Ik verbind er de hoop aan dat we in de opleiding meer werk maken van het inzicht dat bidden net zo intiem is als seks. Spirituele vorming in het een niet kan zonder spirituele aandacht voor het ander. Academische vorming in het een kan niet zonder academische vorming in het ander. Theoloog worden doe je met ziel en zinnen, huid en haar, lijf en leden. Laten we niet van elkaar scheiden wat God heeft samengevoegd.

Ik dank u voor uw aandacht.

⁷⁰ Interview in Trouw, “Kerst is een goed moment om je relatie te bespreken,” 22 december 2018.

⁷¹ Zie hiervoor Mirella Klomp, Peter-Ben Smit & Iris Speckmann, red., *Rond de tafel. Maaltijd vieren in liturgische contexten* (=Meander 17) (Berne Media, 2018).

BIJLAGE

Klein excurs over catechesemateriaal

Ik heb een bescheiden onderzoekje gedaan naar hoe seksualiteit wordt gethematiseerd in catechesemateriaal van verschillende kerken en confessionele organisaties.⁷²

De methode Provider van JOP, de jongerenorganisatie van de PKN, biedt een les aan over “Ik en de ander”.⁷³ Het gaat over liefde en relaties in de Bijbel. Opmerkelijk genoeg wordt seksualiteit nauwelijks benoemd of gethematiseerd, liefde blijft nogal lichaamsloos boven de wereld zweven. Wel kom ik een waarschuwing tegen in het begeleidingsmateriaal dat er met de jongeren neutraal over “partner” gesproken moet worden in verband met het ontwaken van seksuele oriëntatie en de noodzaak van veiligheid in deze levensfase. Er is in elk geval meer aandacht voor seksuele diversiteit dan voor seks als zodanig.

Het Praktijkcentrum voor Onderzoek en Dienstverlening in de Kerken, verbonden aan de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, biedt een catechesemethode “Ik wil jou!” aan.⁷⁴ Het gaat over identiteit en seksualiteit voor jongeren vanaf 14 jaar. De stof is verdeeld in twee basisthema's: 1. Genesis: beeld van God als identiteit, en 2. Hooglied: het mooie van seksualiteit, en zes keuzethema's: 3. verkering en grenzen stellen in je relatie, 4. trouwen of samenwonen, 5. homo en nu?, 6. zwanger en nu?, 7. seks als vernielende macht, 8. relatie voor het leven?

Theologisch uitgangspunt voor de methode is “God Zelf heeft seksualiteit bedacht en het is in zijn zuivere vorm de mooiste manier om eenheid te ervaren tussen man en vrouw”. Diverse aspecten van seks en relaties komen aan de orde binnen wat Borger zou noemen een waardengerichte benadering. Het kader is heteronormatief, seksualiteit heeft haar bedoelde plaats binnen het huwelijk, maar er is ruimte om andere mogelijkheden in groepsdiscussies te verkennen. Er wordt breed informatie gegeven over emotionele, fysieke, juridische, medische, morele aspecten. De benadering zou bijna als Comprehensive Sexuality Education kunnen worden aangemerkt, als niet uiteindelijk het huwelijk de alles bepalende normatieve plaats zou hebben gekregen.

⁷² Met dank aan Mieke Wiegeraad, JOP, en Ronelle Sonnenberg, Centrum voor Jeugd, Kerk en Cultuur aan de PThU voor hun verwijzingen naar dit materiaal.

⁷³ <https://jop.nl/themas/catechese/direct-naar-provider/provider/overzicht-programmas> (geraadpleegd op 31 december 2018).

⁷⁴ <https://www.praktijkcentrum.org/project/ik-wil-jou/> (geraadpleegd op 31 december 2018).

Gerelateerd aan de evangelicaal-confessionele wereld zijn de Denkstof video's van EO BEAM, "een serie unieke en inspirerende video's vol bezinning en geloofsvragen". Een draagt de titel "Zo heb je goeie seks".⁷⁵ In een romantische slaapkamer met een rood spreid vol bloemblaadjes geeft een aantrekkelijke jonge vrouw een soort Ted talk over "goeie seks" in evangelisch perspectief. Er wordt onomwonden positief over seks gesproken, want "met goeie seks geef je Hem alle credits". Wel heeft de duivel veel terrein gewonnen qua seks. Het is daarom goed om te onderscheiden tussen gezonde en ongezonde seks, en seks te bewaren voor één partner. "Gezonde seks, dat is pas lekker". Denkstof video's trekt net als Arjet Borger veiligheid breder dan alleen het gebruik van "een rubbertje of een pilletje". Net als in het materiaal van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt wordt hier ook breed geïnformeerd en worden aspecten van seksualiteit openlijk benoemd.

Een voorzichtige conclusie: catechetisch materiaal uit de confessionele en evangelicale kerken besteedt meer en meer expliciet aandacht aan seks. Dit onderstreept de waarneming van Bos, Derks, Jordan en anderen dat het vertoog over seksualiteit een *identity marker* van de meer conservatieve kerken is geworden. Maar het komt óók tegemoet aan de behoefte aan een waardengerichte benadering, een ethisch kader waar onder andere gezondheidswetenschapper Borger om vraagt. De vergelijking laat scherp uitkomen dat de PKN jeugdorganisatie hier bijna geen verhaal heeft en veel laat liggen als het gaat om een kerkelijk vormende bijdrage aan integratieve seksuele voorlichting. JOP laat weten bezig te zijn met het ontwikkelen van een nieuwe methode. Ik raad ze aan voor onderdelen over seks te gaan winkelen bij het materiaal van de confessioneel-evangelicale wereld, niet om het te kopiëren maar wel om een vrijmoedigheid terug te winnen in het richting geven aan seksuele vorming van jongeren. En vanuit de kennis van wat er leeft in de jongerenwereld ook bij de synode aan te dringen op een vurig, geëngageerd en toekomstgericht gesprek over seks, intieme relaties en veranderende vormen van huwelijk/partnerschap.

⁷⁵ <https://beam.eo.nl/artikel/2017/12/zo-heb-je-goeie-seks-denkstof-09/> (geraadpleegd op 31 december 2018). Zie ook de EO BEAM documentaire "Seks, God en Trouwringen," uitgezonden op 6 november 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=cFKRU3Bf0gA> (geraadpleegd 31 december 2018).

Protestantse Theologische **Universiteit**

